

UDK: 81'23

**PSIXOLINGVISTIKADA TIL VA NUTQ O'RTASIDAGI O'ZARO
BOG'LANISHLAR****Ruziyeva Nigora Sapar qizi,***Iqtisodiyot va pedagogika universiteti o'qituvchisi*

ORCID: 0009-0003-3727-5809

nigora.ruziyeva.88@inbox.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada psixolingvistika doirasida til bilan nutqning o'zaro munosabati nazariy jihatdan o'rganiladi. Til ijtimoiy belgilar majmuasi, nutq esa bu majmuaning muloqot vaziyatida konkret shaxs tomonidan qo'llanilishi sifatida talqin etiladi. Sossyurning langue/parole juftligidan boshlanib, Vigotskiyning ichki nutq g'oyasiga, undan so'ng Leontyevning nutqiy faoliyat nazariyasiga qadar ilmiy fikr qanday rivojlanganiga nazar tashlanadi. Nutq shakllanganda til tizimining har bir bosqichda tutgan o'rni ko'rib chiqiladi. O'zbek tilining agglyutinativ tabiatidan kelib chiqqan o'ziga xosliklar ham alohida muhokama etiladi; neyrolingvistik ma'lumotlar asosida Broka va Vernike mintaqalarining bu jarayondagi ahamiyati baholanadi.

Kalit so'zlar: psixolingvistika, til tizimi, nutqiy faoliyat, nutq hosil bo'lishi, langue/parole dichotomiyasi, kognitiv mexanizm, agglyutinativ til.

Аннотация. В данной статье рассматривается теоретический аспект взаимосвязи языка и речи в рамках психолингвистики. Язык трактуется как система социальных знаков, тогда как речь – конкретная реализация этой системы индивидом в условиях коммуникации. В статье прослеживается эволюция научной мысли: от дихотомии langue/parole Соссюра – к концепции внутренней речи Выготского и далее к теории речевой деятельности Леонтьева. Отдельно анализируется роль языковой системы на каждом из этапов порождения речи, а также специфика языково-речевых отношений применительно к агглютинативному строю узбекского языка.

Ключевые слова: психолингвистика, языковая система, речевая деятельность, порождение речи, дихотомия langue/parole, когнитивный механизм.

Abstract. This paper examines the theoretical dimensions of the language–speech relationship within psycholinguistics. Language is understood as a system of social signs, while speech represents the situated enactment of that system by a particular individual. The article traces an intellectual line from Saussure's langue/parole distinction through Vygotsky's concept of inner speech and on to Leontiev's theory of speech activity. The contribution of the linguistic system at successive stages of speech production is analysed, and the agglutinative character of Uzbek is used to illustrate how structural features of a language shape these processes.

Keywords: psycholinguistics, language system, speech activity, speech production, langue/parole dichotomy, cognitive mechanism, agglutinative language.

Kirish. Tilshunoslikning butun tarixi davomida til bilan nutq o'rtasidagi chegara bir xil tushunilmagan. Qadimgi yunon faylasuflari bu masalani asosan bilish nazariyasi nuqtayi nazaridan ko'rib chiqqan; Gumboldt esa tilni inson ruhiyatining tashqi ko'rinishi deb izohlagan. Lekin ikkalasida ham til va nutq to'g'ridan-to'g'ri farqlanmagan – bu farqlanish keyinchalik, XX asrda, fan sifatida shakllangan psixolingvistika tufayli aniq metodologik asosga ega bo'ldi.

Amaliy jihat ham e'tiborga molik. Nevrolog amaliyotida tez-tez uchraydigan bir holat bor: bemor so'zlarni yaxshi tushunadi, grammatikani his etadi, biroq nutq chiqara olmaydi. Yoki aksincha, ravon gapiradi, lekin aytayotganining ma'nosini o'zi ham

tushunmaydi. Mana shu klinik manzara til va nutqning mustaqil mexanizmlarga tayanishini amalda ko'rsatadi. Xuddi shunday narsa chet tilini o'rganuvchilarda ham ko'rinadi: qoidani yoddan biladi, test yechadi, lekin jonli suhbatda qotib qoladi. Bu farq tasodifiy emas.

Maqolaning asosiy maqsadi – psixolingvistikaning yirik nazariy modellari orqali til va nutq munosabatining mohiyatini, qanday qatlamlardan iboratligini ko'rsatish hamda o'zbek tili misolida bu munosabatning milliy xususiyatlarini aniqlashdir.

Adabiyotlar tahlili. Til va nutqni bir-biridan aniq metodologik jihatdan farqlash an'anasi Ferdinand de Sossyur nomi bilan bog'liq. Uning vafotidan keyin shogirdlari tomonidan tartibga solingan «Umumiy tilshunoslik kursi» (Saussure, 1916) asari bu boradagi eng muhim manba bo'lib qolmoqda. Sossyur *langueni* – jamiyat a'zolari ongida mavjud, hamma uchun umumiy bo'lgan belgilar tizimi sifatida tasvirladi; *parole* esa shu tizimning muayyan odamning muayyan vaziyatdagi nutqida jonlanishi – individual akt. Sossyur tilshunoslikni faqat *langue* bilan shug'ullanishi kerak deb hisobladi va nutqni tadqiqot maydonidan chiqarib tashladi. Bu qaror o'sha davrda jiddiy muhokamalar uyg'otdi va keyingi avlod tilshunoslarining asosiy bahs nuqtasiga aylandi.

Praga maktabi vakillari, ayniqsa Trubetskoy (1939), bu dichotomiyani fonetika va fonologiyaga tatbiq etdi. Fonem – til darajasidagi birlik, fon esa uning nutqdagi tovush sifatidagi ko'rinishi. Bu ajratish orqali mavhum g'oya kuzatilishi mumkin bo'lgan hodisalar darajasiga tushirildi. Hjelmslev (1943/1953) esa masalani yanada murakkablashtirdi: u til sxemasi, til normasi va nutq degan uch bosqichli modelni ishlab chiqdi – bu Sossyurning ikkilik tizimidan ancha kengroq edi.

Vigotskiy (1934/1986) bu muammoga tizimli tilshunoslikdan farqli – psixologik va tarixiy-genetik – nuqtayi nazardan yondashdi. U tilni qotib qolgan tizim emas, tafakkur bilan o'zgaruvchan munosabatda bo'luvchi jarayon sifatida ko'rdi. Uning «ichki nutq» tushunchasi bu jihatdan ayniqsa qiziq: bu – ovoz chiqarib gapirishga mo'ljallanmagan, qisqartirilgan va predikatlik ustunlik qiladigan tafakkur shakli. Ichki nutq til birliklaridan foydalanadi, ammo grammatik qoidalarga bo'ysunmaydi; shu sababli u til va nutq o'rtasida uchinchi qatlam sifatida turadi.

Leontyev (1969) nutqiy faoliyat modelini otasi A. N. Leontyevning nazariy merosidan kelib chiqib yaratdi. Modelda uchta daraja ajratiladi: faoliyat (motivatsiya asosida), harakat (muayyan maqsadga yo'naltirilgan) va operatsiya (avtomatlashgan ko'nikma sifatida amalga oshiriluvchi). Tilga bu yerda faoliyatning belgi-vositasi sifatida qaraladi, nutq esa – shu vositaning ishga tushgan, jonlangan holati. Leontyevning yondashuvi Sossyur dichotomiyasini harakatga – jarayonga – aylantiradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda nazariy-tahliliy va qiyosiy metodlardan foydalanildi: psixolingvistika, tilshunoslik va neyrolingvistika doirasidagi ilmiy manbalar tizimli ravishda o'rganilib, ularning konseptual yondashuvlari o'zaro solishtirildi. Nutq hosil bo'lish jarayoni mavjud modellarga tayangan holda bosqichma-bosqich tahlil qilindi

hamda o'zbek tilining struktur xususiyatlari misolida interpretatsiya etildi. Shuningdek, umumlashtirish va interpretativ tahlil usullari orqali nazariy xulosalar shakllantirildi.

Tahlillar va natijalar. Levelt (1989) tomonidan ishlab chiqilgan nutq hosil qilish modeli ushbu jarayonni to'rt ketma-ket bosqich orqali tasvirlaydi. Modelning asosiy nazariy yutug'i shundaki, til tizimining nutqda *qaysi* bosqichda va *qanday* tarzda ishtirok etishi birinchi marta aniq ko'rsatib berilgan.

Dastlabki bosqich – konseptuallashtirish. Aytilajak fikrning propozitsion «qolipi» shakllanadi: muloqot niyati, mavzu va uni ifodalash tartibi aniqlanadi. Bu bosqichda til tizimi hali bevosita aralashmaydi (Levelt, 1989, p. 9) – fikr hali tilga bog'liq bo'lmagan holda «yig'iladi».

Keyingi bosqich – grammatik kodlashtirish. So'zlovchi o'z fikrini ifodalash uchun mos *lemmani* – so'zning semantik va sintaktik ma'lumotlarini o'zida jamlagan abstrakt birlikni – tanlaydi. Til tizimining leksik-grammatik qatlami aynan mana shu bosqichda ishga to'liq kirishadi.

Uchinchi bosqich – fonetik kodlashtirish. *Lemma* leksemaga – tovush-morfologik shaklga – aylanadi. O'zbek tilida bu bosqich o'ziga xos yuk tashiydi: bir so'zga bir necha qo'shimcha ketma-ket qo'shilishi kerak. «O'qituvchilarimizniki» so'zini misol qilib olaylik – o'qi+t+uvchi+lar+imiz+niki morfemalar zanjiri nutq hosil qilishda operativ xotiraga jiddiy talab qo'yadi. Analitik tillarda bu yuk ancha kam.

Oxirgi bosqich – artikulyatsiya. Motorik dastur bajariladi, nutq ovozga aylanadi. Til tizimi bu yerda bilvosita qatnashadi: fonotaktik cheklovlar o'z-o'zidan filtr vazifasini o'taydi – o'zbek tilida ba'zi undosh birikmalari so'z boshida imkonsiz, shuning uchun bunday birikmalar artikulyatsiya dasturiga kirmasdan qaytariladi.

Demak, til tizimi nutq hosil bo'lishida bir tekis emas – bosqichma-bosqich va har bosqichda boshqacha funksiyada ishtirok etadi. U ham material manba (leksika, grammatika), ham jarayonni tartibga soluvchi tizim (fonotaktika, sintaktik cheklovlar) sifatida bir vaqtda faoliyat ko'rsatadi.

Mezon	Til (langue)	Nutq (parole)
Mavjudlik shakli	Virtual – jamoaviy xotirada	Aktual – real vaqt va makon
Ijtimoiy xarakter	Kollektiv, barcha uchun umumiy	Individual, har gal o'ziga xos
O'zgaruvchanlik	Juda sust – asrlar davomida	Tez – vaziyat va shaxsga qarab
Normativlik	Majburiy me'yorlar tizimi	Me'yordan og'ishlar mumkin
Psixik asosi	Uzoq muddatli xotira	Operativ xotira + boshqaruv funksiyalari
Neyral asosi	Keng korteks tarmog'i	Broka + Vernike + motor soha

1-jadval. Til va nutqning farqlovchi xususiyatlari (Saussure, 1916; Levelt, 1989 asosida tuzilgan)

Jadvalga qarasaq, til va nutq bir-birining antipodi emas – ular bitta nutqiy jarayonning ikki qirrasidir. Til nutqni grammatik va leksik jihatdan asoslaydi, nutq esa yangi

shakllar orqali asta-sekin tilni o'zgartiradi. Bu ikki tomonlama ta'sirni Bybee (2010) «foydalanishga asoslangan tilshunoslik» (usage-based linguistics) nazariyasi doirasida kengroq ochib bergan – tilning o'zi foydalanish jarayonida shakllanadi degan g'oya aynan mana shu munosabatdan kelib chiqadi.

Miya darajasida til va nutq bir-biridan qisman ajralgan holda ishlaydi – bu neyrolingvistikaning nisbatan yangi, lekin aniq tasdiqlangan xulosasi. Chap yarim sharning oldingi qismidagi Broka mintaqasi nutq hosil qilish bilan bog'liq; chap chakka bo'lagidagi Vernike mintaqasi esa nutqni idrok etish va ma'nolashtirishda asosiy rol o'ynaydi. Hickok va Poeppel (2007) neyrotasviriy tadqiqotlar orqali ushbu ikki mintaqani tutashtiruvchi arkuat fasciculus nerv to'plamining til-nutq birligini ta'minlashdagi markaziy o'rnini isbotladi.

Klinik holatlar bu nazariy xulosani juda yorqin tasdiqlaydi. Broka mintaqasi shikastlanganda ekspressiv afaziya yuzaga keladi – bemor gapira olmaydi, biroq tushunish ko'pincha yaxshi saqlanib qoladi. Vernike mintaqasi shikastlanganda esa teskari manzara: ravon gapiradi, ammo aytayotganining ma'nosi buziladi, eshitganini ham tushunmaydi. Bu klinik farq til bilimining nutqni amalga oshirish mexanizmidan neyral jihatdan ham alohida ekanligini ko'rsatadi.

Vigotskiyning ichki nutq g'oyasiga neyrotasviriy usullar ham qo'shildi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, ichki nutq paytida Broka mintaqasining faolligi tashqi nutqqa nisbatan pasayadi; o'rniga prefrontal va parietal sohalar ustunlik qiladi. Bu – tafakkur va nutq o'rtasidagi «ko'rinmas qatlam»ning miya darajasidagi izini topish demak. Vigotskiy o'z davrida bu dalillarni bilmagan, lekin bashorati to'g'ri chiqdi.

O'zbek tili agglyutinativ til bo'lgani uchun til va nutq munosabati unda bir qator noyob ko'rinishlar kasb etadi. Avvalo, morfologik kodlashtirish masalasiga to'xtalamiz. Grammatik ma'no o'zbek tilida asosan qo'shimchalar orqali beriladi va bitta so'zga ko'p qatlamli qo'shimcha tizmasi qo'shilishi mumkin. Bu esa nutq hosil qilishning fonetik kodlashtirish bosqichida so'zlovchiga katta yuk yuklaydi – har bir morfema alohida tanlanadi. Ingliz yoki fransuz tillarida grammatik ma'no ko'pincha alohida xizmatchi so'zlar orqali ifodalanadi, shuning uchun u tillarning foydalanuvchilari bu bosqichda nisbatan kamroq kognitiv resurs sarflaydi.

Tinglovchi nuqtayi nazaridan esa vaziyat boshqacha. O'zbek tilida grammatik ko'rsatkichlar so'z oxirida turadigan qo'shimchalar shaklida keladi. Bu shuni anglatadiki, tinglovchi so'zning leksik asosini eshinishi bilanoq ma'no taxminlashni boshlaydi, grammatik ma'no esa keyinroq qo'shimchalar orqali aniqlanadi. Masalan, ingliz tilida «in the big...» deya boshlangan gap tinglovchini darhol ot kutishga yo'naltiradi – grammatik signal avval keladi. O'zbekchada esa ildiz so'z avval, shakl keyinroq keladi. Idrok strategiyasi shu tarzda tubdan farqlanadi.

Nutq odobi masalasi ham alohida qiziqarli. O'zbek tilida kimga murojaat qilishni tanlash – sen yoki siz, aka yoki opa yoki ism bilan – bu nafaqat grammatik, balki ijtimoiy-

psixologik qaror. Bunday murojaat shakllarini to'g'ri tanlash uchun til bilimi bilan birga madaniy bilim ham zarur. Shu ma'noda o'zbek nutqiy faoliyatida til tizimi bilan ijtimoiy bilim bir-biridan ajralib bo'lmaydi – ular ayni bir vaqtda ishlaydi.

Xulosa. Ko'rib chiqilgan nazariy modellar va misollar bir necha muhim umumlashmaga olib keladi.

Til va nutq – bir-biriga bog'liq, ammo mohiyatan farqli hodisalar. Sosyurning *langue/parole* juftligi bu farqni birinchi bo'lib aniq belgilagan bo'lsa, Vigotskiy, Leontyev va Levelt uni dinamik jarayon sifatida qayta talqin etdilar. Til nutqni tuzilishiy jihatdan asoslaydi; nutq esa ijodiy og'ishlar va yangi shakllar orqali asta-sekin til tizimini o'zgartirib boradi. Bu – bir tomonlama emas, ikki tomonlama ta'sir.

Nutq hosil bo'lish jarayonida til tizimi bir tekis ishlaymaydi. Konseptuallashtirish bosqichida u nisbatan chetda turadi; grammatik kodlashtirish bosqichida leksik-grammatik qatlam to'liq kirishadi; fonetik kodlashtirish va artikulyatsiya bosqichlarida esa morfologik va fonotaktik qoidalar faollashadi. O'zbek tilining qo'shimchali tuzilishi bu jarayonning oxirgi bosqichlarida alohida kognitiv talab qo'yadi.

Neyrolingvistik dalillar til va nutqning miyada funksional jihatdan qisman ajralganligini ko'rsatadi. Broka va Vernike mintaqalari hamda ular orasidagi arkuat fasciculus bu birlikning neyral yo'lini tashkil etadi; afaziya holatlari esa til bilimi bilan nutqni amalga oshirish qobiliyatining mustaqil ishlashi mumkinligini klinik jihatdan isbotlaydi.

O'zbek tilshunosligida bu muammo hali yetarlicha o'rganilmagan. Til va nutq munosabatini o'zbek materialida maxsus tadqiq etish – assotsiativ tajribalar, neyrotasviriy usullar yoki ikki tillilik sharoitidagi kuzatuvlar orqali – kelgusi tadqiqotlar uchun istiqbolli yo'nalish bo'lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Bybee, J. (2010). *Language, usage and cognition*. Cambridge University Press.
2. Hickok, G., & Poeppel, D. (2007). The cortical organization of speech processing. *Nature Reviews Neuroscience*, 8(5), 393–402. <https://doi.org/10.1038/nrn2113>
3. Hjelmslev, L. (1953). *Prolegomena to a theory of language* (F. J. Whitfield, Trans.). University of Wisconsin Press. (Original work published 1943)
4. Karimov, B. R. (2018). *Psixolingvistika asoslari*. O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti.
5. Леонтиев, А. А. (1969). *Психолингвистические единитсы и порождение речевого высказывания*. Наука.
6. Levelt, W. J. M. (1989). *Speaking: From intention to articulation*. MIT Press.
7. Saussure, F. de. (1916). *Cours de linguistique générale*. Payot.
8. Tomasello, M. (2003). *Constructing a language: A usage-based theory of language acquisition*. Harvard University Press.
9. Trubetzkoy, N. S. (1939). *Grundzüge der Phonologie*. Travaux du Cercle Linguistique de Prague.
10. Vygotsky, L. S. (1934/1986). *Thought and language* (A. Kozulin, Trans. & Ed.). MIT Press.
11. Zhinkin, N. I. (1958). *Механизмы речи*. Издательство АПН РСФСР.